

УДК (477) «Михайло Драгоманов»

Геннадій Корольов*
(Київ)

СХІДНА ЄВРОПА В УЯВЛЕННЯХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

У статті проаналізовано формування уявлення Михайла Драгоманова про Східну Європу, які лягли в основу його федералістської ідеї. Висвітлені особливості генеалогії федералізму, що були пов'язані з «неісторичністю» імперського простору.

Ключові слова: Східна Європа, федералізм, марксизм, проект, «Вільна спілка».

In the article, forming of presentation of Mykhajlo Dragomanov is analysed about Eastern Europe, which underlay him federalist idea. The considered features are genealogies of federalism, which were related with unhistorical nation of imperial space.

Keywords: Eastern Europe, federalism, Marxism, project, «Free union».

Перебування українських земель під владою імперій Романових та Габсбургів формувало в середовищі визвольного руху особливе розуміння території й географічного простору. Нормативна періодизація національних рухів у Східній Європі, запропонована чеським ученим Мірославом Грохом, доводить, що такі ознаки можуть свідчити про генезис національного проекту ХІХ — початку ХХ ст.

Факт розколу українських земель в уявленнях інтелектуалів виглядав очевидним. Закономірно, що за таких умов розділення між різними геополітичними та культурно-цивілізаційними просторами сприяло формуванню різних образів «Іншого». Російська імперія — у випадку Наддніпрянщини, і польський чинник — у випадку Галичини. Саме це вплинуло на конструювання українського національного проекту, де вагоме місце відіграло усвідомлення Східної Європи як особливого регіону «між Заходом і Сходом» у вітчизняній та зарубіжній інтелектуальній традиції. А панівний сценарій розвитку «неісторичних» націй Східної і Центральної Європи включав в себе дистанціювання від гомогенних проектів «історичних» націй і національних імперських режимів¹. Власне на цій позиції буде ґрунтуватися спроба потрактувати сприйняття Східної Європи у творчій спадщині Михайла Драгоманова і виявлення генеалогії ідеї федералізму.

---

* **Геннадій Корольов** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

¹ Глебов С. Евразийство между империей и модерном. — М., 2010. — С. 37.

Історія розвитку поняття «Східна Європа» в суспільствознавчому дискурсі має низку особливостей, які пов'язані з формуванням уявлень інтелектуалів стосовно визначення кордонів та ідеологічного смислу цього регіону в територіальних межах. Політичний та ідеологічний зміст понять «Центральна Європа» і «Центрально-Східна Європа» у наукових дискусіях вже не викликає сумніву². Історія Східної Європи інтерпретується постімперськими політичними уявленнями, насичена націоналізмом, етнічними конфліктами й спробами реалізації марксизму. Вона увійшла до нормативної західної й української історіографії як простір, який географічно належить Європі, однак в силу історичних особливостей кардинально різниться від неї³.

На основі цього погляду Східна Європа в історіографічному дискурсі пізнається як територія конфліктів, геноцидів, поширення крайніх ідеологій і церковного партикуляризму⁴. Остання риса відіграє визначальну роль, адже виступає чинником поглиблення ментального та цивілізаційного розколу. Слабкість релігійної ідентичності як напряду генеалогії національного проекту, а також базису для морального примирення в суспільстві стимулювала розвиток міжнаціональних та міжрелігійних суперечностей.

У XIX ст. в середовищі української інтелігенції помітне принципове несприйняття ідеї «Центральної Європи», яка згодом на початку XX ст. розвивалася як імперський проект німецької нації «Серединна Європа» (поняття Фрідріха Науманна). Саме Драгоманов обґрунтував ідею «Великої спілки», якою намагався забезпечити реалізацію права суверенітету для «неісторичних» націй Східної Європи. Одним з шляхів втілення національного проекту могла стати соціалістична/комуністична ідеологія. Її головні постулати визначали й зумовлювали розвиток різних політичних принципів, сприяли ідеологічній гетерогенності Східної Європи, де марксизм мав інше прочитання й реалізацію, аніж на теренах своєї історичної батьківщини⁵. Власне генезис марксизму на Заході та його практика у Східній Європі сприяли формуванню політичних уявлень європейців про останню як «інший» та відсталий світ. Такий погляд дозволив східноєвропейським інтелектуалам визначити західну цивілізацію за взірцем суспільного прогресу. Апологетом західних ідей та цінностей в українській історії XIX ст. був М. Драгоманов: «Новіще покоління російських Українців, навпаки, звязавши з ідеями своїх попередників ближче знання змагань новітньої

---

² *Миллер А.* Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России // [Електронний ресурс]: Режим доступу — <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/52/mill.html>; *Портнов А.* Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна в просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. — К., 2009. — С. 7.

³ Див.: *Нойманн И.* Использование «Другого». Образы Востока в формировании европейских идентичностей. — М., 2004. — 336 с.

⁴ Виступ проф. Ярослава Грицака «Культура пам'яті у польсько-російсько-українському трикутнику» на конференції «Пам'ять як поле змагань в польсько-російському-українському трикутнику», 03.11.2010, Київ, Україна / Особистий архів автора.

⁵ Див.: *Україна Модерна: Марксизм на сході Європи.* — Київ-Львів, 2008. — № 14 (3). — 360 с.

європейської соціальної демократії, об'єдналося неподільно, без жадних ознак заглядаючого назад патріотизму, з європейським соціалістичним рухом»⁶.

М. Драгоманов, якому була притаманна «общерусская» ідентичність, був одним з тих, хто вплинув на переорієнтацію економічного дискурсу марксизму, заклавши підстави для його майбутньої ревізії в бік соціал-демократії. Невипадково, що ідеї Драгоманова згодом лягли в основу більшості положень ревізійонізму і класичної соціал-демократії⁷.

Марксизм в Європі ХІХ ст. був суспільною практикою, спрямованою забезпечити модернізацію суспільства, визначивши нові моделі повсякденності та стилі поведінки людини. Власне, асоціативно ідеї німецького філософа К. Маркса стали певною формою вираження людської сутності, показавши при цьому і негативні, й позитивні його сторони. Популярність ідей прогресу характеризується легкістю і доступністю гасел, які концептуально базуються на ключових постулатах марксизму. Такі сентенції політичного марксизму були простим викладом і оцінкою змін, що відбуваються у розвитку західного суспільства після абсолютизму та Просвітництва, як антагоністичних явищ одного процесу — становлення капіталістичної цивілізації.

Українська історія «довгого ХІХ ст.» відображає тенденції розвитку «неісторичних» народу в імперському просторі Східної Європи. У цьому вимірі Драгоманов зробив спробу реконструювати розвиток визвольного руху українців в рамках парадигми «малоруського інтернаціоналізму»⁸. У подальшому він обґрунтував ідею федералізації Російської імперії в основі якої лежав принцип децентралізації. Такі уявлення М. Драгоманова привели його до транснаціонального проекту «Вільна Спілка», як федеративної моделі організації державного життя імперії Романових. Інше прочитання марксизму актуалізувало пошук адекватної системи співіснування народів і націй у рамках загального/спільного (не обов'язково державного) утворення. Тому ідея федералізму стала одним з підходів до осмислення європейського колоніалізму.

Уявлення про колоніалізм формувалися, як очевидні, під впливом поділу німецького філософа Георга В. Гегеля на історичні та неісторичні народи. Це твердження знаходило відображення не тільки в інтелектуальних колах Європи і Росії, а й формувало уявлення істеблішменту про схід Європи, слов'янські народи як відсталий світ. За допомогою цього поділу західні інтелектуали намагалися пояснити інакшість Східної Європи, простору, що лежить поза цивілізаційними кордонами класичного Заходу. Враховуючи це, я ставлю владу в центр генезису ідеологію Драгоманова, що була продуктом її оптимізації та

---

⁶ Драгоманов М. Малоруський інтернаціоналізм // З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов й Женевський соціалістичний гурток / Зладив М. Грушевський. — Відень, 1922. — С. 166.

⁷ Берштайн Е. Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського // З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов й Женевський соціалістичний гурток. Відень, 1922. — С. 153–161.

⁸ Див.: Драгоманов М. Малоруський інтернаціоналізм // З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов й Женевський соціалістичний гурток. — С. 161–169.

легітимізації на інших територіях, а також — принципом організації держави на основі ідеї нації, що в кінцевому підсумку відбулося з Німеччиною, Італією та Іспанією у XIX ст. Згадані історичні нації, тяглість яких зазвичай контрастує з історичною перервністю «неісторичних», у новітню епоху націотворення також переживають глибокі трансформації⁹. Цей погляд не сприймали поляки, для яких втрата Галичини фактично означала розкол нації. Адже за інерцією польські діячі, дякуючи Гегелю і пам'ятаючи розділення Речі Посполитої, сприймали себе домодерною і модерною нацією одночасно. Це дозволило австрійському історичному Андреасу Каппелеру зробити висновок, що саме поляки стали руйнівниками Російської імперії¹⁰, де великоруська (великоросійська) нація ще не була остаточно сформована.

Федералізація імперії Романових — одне з ключових питань інтелектуального життя Малоросії, що виражалось у площині дуальної опозиції «централізація–децентралізація». Враховуючи, що у сучасній західній науці Російська імперія трактується як держава, що має на меті формування єдиного політичної спільноти в межах різноманітного етнічного простору¹¹, можна вести мову про конфлікт усеросійського та великоруського проєктів¹². Український національний проєкт XIX ст. розумівся у своїй більшості як частина іншої держави або політії, тому дискурс Драгоманова був направлений на подолання національних суперечностей. У постулюванні цієї позиції, як своєрідного «ідеального типу», зіграла величезну роль множинна ідентичність мислителя.

Особливе місце в фокусі Драгоманова займала Галичина, як частина імперії Габсбургів і Східної Європи. Домінуюча думка в сучасній історіографії про те, що умови розвитку українського руху в Австро-Угорській монархії були більш сприятливими для нього ілюструє антиросійський дискурс діаспорної історіографії і практично відірваний від тенденцій розвитку українських земель в XX ст.¹³ Відомо, що в той час Малоросія/Україна територіально належала до Західних окраїн Російської імперії, а австрійська Галичина — «се бюрократичний твір, зложений з двох провінцій бувшої польської держави»¹⁴ — до монархії Габсбургів. Американська теорія фронтиру інтерпретована як простір Східного Пограниччя дозволяє пояснити місце малоросійських губерній та

---

⁹ Шпорлюк Р. Імперія та нації (З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі). — К., 2000. — 354 с. // [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua>. Дата відвідування: 05.11.2011.

¹⁰ Див.: Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. — Львів, 2005. — 363 с.

¹¹ Бейкер С. Россия и концепт империи // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. статей. Под. ред. И. Герасимова и др. — Казань, 2004. — С. 70.

¹² Див.: Плохий С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. — К., 2011. — 599 с.

¹³ Касьянов Г. «Пикник на обочине»: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. статей. Под. ред. И. Герасимова и др. — С. 90–98.

¹⁴ Драгоманов М. Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм // З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов й Женевський соціалістичний гурток. — С. 174.

Королівства Галичини й Людомерії в загальноімперському адміністративній структурі¹⁵.

У статті «Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм» М. Драгоманов чітко подав своє бачення Східної Європи, появу якої він пов'язував з розвитком «європейської цивілізації» у Середземноморському басейні, коли це поняття почало використовуватися для позначення «Балкан і Туреччини»¹⁶. Однак після відкриття Америки «назва схід робиться невиразно-сумнівною»¹⁷. М. Драгоманов конструював своє розуміння східноєвропейського простору: «Нові країни претендують на се ймення — велика Сарматська рівнина, — держави, котрим народи Середземного моря давали назву Північних. Очевидно що до сеї рівнини з найбільшою рацією, повинно примінятися ймення Східної Європи»¹⁸.

В історіографії склалося уявлення, що Східна Європа була простором розвитку різних модерних ідеологій. Така позиція обґрунтовується зародженням визвольних рухів т.зв. «неісторичних» народів, які існували в межах імперій Романових, Гогенцолернів, Габсбургів. Навіть поляки, яких Г. Гегель відносив до історичних народів, мали аналогічні тенденції. Драгоманов стверджував, що на сході Європи «держави цілком не відповідають народам, націям»¹⁹. При цьому мислитель виводив певний органічний зв'язок між «неісторичними» та «історичними» націями, наголошуючи на різних моделях суспільного розвитку: «Велика Східня Рівнина належить нині до Росії, Австрії та Румунії. Але ж сей політичний поділ недавньої дати. На розсвіті Нової Історії, в XVI в., ми знаходимо інше політичне созвізде: Польща обєднана з Литвою в західній частині, Московія далі на схід, румунсько-славянські і татарські княжества, васали Туреччини — на південний захід, в Криму й на Дунаї. Як що поширити досліди про сі країни, то помітимо, що сі поділи ще не згубили цілком свого практичного значіння; вони залишили не тільки певні наслідки і певні симпатії, але й деякі національні і соціяльні елементи, котрі не можна нехтувати»²⁰.

Первинно для Драгоманова Східна Європа визначалася географічними критеріями, що дозволяло виокремлювати її як окремий територіальний регіон. Показово, що мислитель дає чіткі уявні кордони «іншої» Європи — це величезний простір між Карпатами й Уральськими горами²¹. Однак заглибленість в історію Заходу та його практики побудови капіталізму, розвитку демократії й парламентаризму сприяли утвердженню уявлення про Східну Європу як простір для якого характерна соціально-економічна відсталість. Такі думки Драгоманова

---

¹⁵ Див.: *Чорновол І.* Теорія компаративних фронтів // *Регіональна історія України*. — Вип. 3. — 2009. — С. 41–66.

¹⁶ *Драгоманов М.* Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм // *З починів українського соціалістичного руху*. Михайло Драгоманов й Женевський соціалістичний гурток. — С. 169.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. — С. 169.

¹⁹ *Драгоманов М.* Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм. — С. 173.

²⁰ Там само. — С. 170.

²¹ Там само.

були спрямовані на обґрунтування доцільності соціалістичних перетворень серед народів Східної Європи, які б мали забезпечити їхню наближеність до рівня Заходу. Апологетикою класичної Європи позначені політичні інтерпретації М. Драгоманова, котрий вагоме місце при цьому виділяв французькій і британській практиці політичної боротьби. Пошук в українській історії підстав для реалізації швидкої «вестернізації» стали базовими точками інтелектуального дискурсу Драгоманова в контексті епохи соціалізму і націоналізму.

У сучасному розумінні процеси модернізації, що в той час охопили Захід, мали відгомін і на теренах Східної Європи. Однак сутність модернізаційних процесів полягала в інтелектуальному імпорті нових ідей, спрямованих на кардинальну зміну суспільної ситуації в будь-якій країні. Імперська дійсність мала особливий вектор модернізації, ґрунтований на забезпеченні традиціоналізму влади і вибірковому шляху здійснення реформ у визначених сферах (реформи Франца-Йосифа в Австрійській імперії та Александра II в Російській імперії)²².

Зміст більшості праць М. Драгоманова доводить, що він відстоював західну версію української й слов'янської історії. Але мислитель був не типовим «західником» імперії середини XIX ст., при цьому він у своїх наукових дискурсах дотримувався європоцентричної візії²³. Однак остання важлива, бо може слугувати прикладом моделі суспільного розвитку для націй Східної Європи. Закономірно, що його висновки в своїй більшості суперечили уявленням і поглядам українських інтелектуалів, які шукали короткострокових розв'язань національного й соціального питань, впадаючи у «державницькі» чи «націоналістичні» крайнощі²⁴.

Аналізуючи українську історію в контексті західних парадигм, Драгоманов виробив модель співжиття народів Східної Європи — це федералізація. При цьому він не наголошував на винятковій ролі українського народу в цьому процесі, розуміючи внутрішню конфліктність різних імперських суспільства: «Драгоманов з усіх тодішніх зігачів українського хуторянства й галицького рутенства набрався пересвідчення, наскільки кирило-мефодіївські ідеї зостаються життєвими і для його покоління, і для тих молодших, котрих він хотів справити на добру дорогу»²⁵.

Власне деякі «прогресивні» ідеї XIX ст. викликали заперечення у Драгоманова. Закономірно, що націоналізм був для нього неприйнятною політичною концепцією. М. Грушевський писав, що «два основні пункти можна й зазначити, як програму діяльності Драгоманова: боротьбу против аполітизму й опорту-

---

²² Див.: *Капелер А.* Россия — многонациональная империя. — Москва, 2000. — 344 с.

²³ *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2000. — С. 460.

²⁴ *Зашильняк Л.* Драма вченого чи драма нації? Рец.: *А. Круглашов.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2000. — 486 с. // [Електронний ресурс]: Режим доступу — <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Retsenziji/5-ZASHKILNIAK%20Leonid.htm>

²⁵ *Грушевський М.* Драгоманов в політичній і національній розвитку українства // *Борітеся — поборете!* — Відень, 1920. — № 5. — С. 2.

нізму, з одного боку, і против національної ексклюзивності й ізоляції, з другого, — против замикання українського руху в вузьких націоналістичних рамках, а навпаки — за його європеїзацію, за координування з поспуповим, соціалістичним рухом у ближніх сусідів і світового людства взагалі»²⁶. Тому він намагався структурувати простір Східної Європи, виділивши центри впорядкування державотворчих процесів. Драгоманов бачив майбутню Європу в тісній взаємодії її обох частин, а також передбачав поступове входження Східної Європи до орбіти Заходу, котрий інтерпретувався ним як «європейська цивілізація». Ці уявлення привели мислителя до всеросійського конституційного проекту «Вільної Спілки», що в повній мірі відповідало його уявленням про роль соціалізму та інтернаціоналізму²⁷.

Той же М. Грушевський вважав, що ця ідея Драгоманова мала історичну перспективу й відповідала об'єктивним тенденціям розвитку «неісторичних» народів на сході Європи: «...Виробляє свою «Вільну спілку» Східної Європи, оперту на принципах широкої громадянської автономії, федерального ладу і націоналізації економічних засобів. Се було для того часу дійсно «словом на часі» для поступового громадянства всіх народів Східної Європи...»²⁸. У кінцевому підсумку, інтерпретації Східної Європи Драгомановим базувалися на потребі вироблення програми «інтернаціонального» визвольного руху, яку він зводив до принципів соціалізму, автономізму і федералізму в сфері соціальних відносин, раціоналізму і позитивізму в сфері культурній²⁹.

Східноєвропейську програму М. Драгоманова завершили його ідеї про відносини між імперіями Гогенцолернів та Романових. Мислитель вважав, що ці монархії контролюють політичні й соціокультурні процеси у Східній Європі³⁰. Замість цього Драгоманов обґрунтовував ідеологічну позицію, що російський і німецький імперіалізми підтримують один одного. Він передбачав, що тривалий мир у Східній Європі, як гетерогенному регіоні, відбудеться лише за умови національного та соціального визволення, що має виразитися у створенні федеративного союзу народів, «які живуть між росіянами і німецькими етнічними блоками»³¹. Федерація східноєвропейських націй, що знаходяться між імперіями принесла б стабільність регіону. З цього приводу канадський історик Іван Лисяк-Рудницький стверджував, що «врешті-решт, федерація народів, що живуть між двома цими блоками, принесла б користь не лише цим малим народам, але і самим німцям і російським»³².

---

²⁶ Грушевський М. Драгоманов в політичній і національній розвитку українства. — С. 6.

²⁷ Вольный Союз — Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. Свод и объяснения М. Драгоманова. — Женева, 1884. — 233 с.

²⁸ Грушевський М. Драгоманов в політичній і національній розвитку українства. — С. 7.

²⁹ Драгоманов М. Передне слово «Громади». — С. 84; Грушевський М. Драгоманов в політичній і національній розвитку українства. — С. 7.

³⁰ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов как политический теоретик // [Електронний ресурс]: Режим доступу — <http://www.dragomanov.info/rudnickij-polittheoretik.html#6>

³¹ Там само.

³² Там само.

Прогнози та передбачення М. Драгоманова в геополітичних реаліях «довгого ХІХ ст.» виявилися ілюзіями. Однак мали великий інтелектуальний вплив на російську та німецьку суспільно-політичну думку, особливо в контексті вирішення «національного питання». Для прикладу, стосовно європейських володінь імперії Романових, німецький соціолог та послідовник Драгоманова М. Вебер вважав, що вони «мають свою власну й частково дуже давню культуру, порівняно з Росією, принаймні, значно вищу культуру»³³. При цьому його транснаціональні ідеї, як шлях долаття етнічних конфліктів, можуть «мати нормативну цінність і для майбутнього»³⁴. Крім того, уявлення Драгомановим Східної Європи переконувало наступні покоління українського визвольного руху в історичній перспективі федералізму, який став ідеологічною платформою більшості партій та політичних організацій.

---

³³ Цит.: Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз. — К., 1996; Оригінал: *Weber M. Deutschland unter den europäischen Weltmächten. Gesammelte politische Schriften.* — München. — 1921. — S. 90.

³⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Драгоманов как политический теоретик.